

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

4^ο διεθνές επιστημονικό συνέδριο
Ο ΡΟΛΟΣ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΣΗΜΕΡΑ:
ΚΡΙΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΡΟΚΛΗΣΕΙΣ

Αθήνα, 10-11 Νοεμβρίου 2011

ΜΕΛΕΤΗ ΠΕΡΙΠΤΩΣΗΣ: Η ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗ ΕΜΠΕΙΡΙΑ ΤΩΝ ΜΕΤΑΝΑΣΤΩΝ ΔΕΥΤΕΡΗΣ ΓΕΝΙΑΣ ΚΑΙ Η ΠΡΑΚΤΙΚΗ ΤΗΣ ΕΜΦΥΛΗΣ ΔΙΧΟΤΟΜΗΣΗΣ

Αγγελική Ματσούκη

Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Περίληψη: Το μεταναστευτικό φαινόμενο είναι ένα ζήτημα ανοικτό για τους κοινωνικούς επιστήμονες δεδομένου ότι ο όρος μετανάστης δεύτερης γενιάς έχει ευρύτερη σημασία και δεν περικλείει μόνο εκείνον που γεννήθηκε στη χώρα υποδοχής των γονιών. Αν και τα παιδιά των μεταναστών που γεννήθηκαν στη χώρα καταγωγής τους δεν ήρθαν σε άμεση επαφή με τη μετανάστευση με όρους γεωγραφικής μετακίνησης, ωστόσο βιώνουν καθημερινά τη μεταναστευτική εμπειρία μέσω της σχέσης με τους γονείς τους και τη ζωή τους στην κοινωνία υποδοχής. Η μεταναστευτική εμπειρία της Έμμας, μιας νέας δεύτερης γενιάς από την Αλβανία που ήρθε στην Ελλάδα στην ηλικία των δέκα ετών ανοίγει νέα ερωτήματα για το μέλλον της μετανάστευσης όχι μόνο για την Ελλάδα αλλά για όλες τις κοινωνίες υποδοχής που βρίσκονται αντιμέτωπες καθημερινά με την ολοένα και αυξανόμενη μετανάστευση. Μέσα από την αφήγηση της Έμμας οι μετανάστες δεύτερης γενιάς εμφανίζονται να αντιμετωπίζουν τα ίδια εκπαιδευτικά και επαγγελματικά προβλήματα με τους Έλληνες που ανήκουν στην κατώτερη λαϊκή διαστρωμάτωση, γεγονός που μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι οι διαφορές δεν αποδομούνται τόσο με όρους πολιτισμικούς, αλλά αποτελούν αφετηρία για μια νέα ταξική πρακτική ομογενοποίησης, γεγονός που θα επιφέρει νέους μετασχηματισμούς και διαιρέσεις στις κοινωνίες του μέλλοντος.

ΕΝΟΤΗΤΑ 1:

ΤΟ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΤΙΚΟ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟ ΚΑΙ ΟΙ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΣ ΔΕΥΤΕΡΗΣ ΓΕΝΙΑΣ: ΜΙΑ ΑΛΛΑΓΗ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑΤΟΣ

Όταν αναφερόμαστε σε μετανάστες δεύτερης γενιάς εννοούμε τα άτομα που γεννήθηκαν στη χώρα καταγωγής τους ή στην Ελλάδα από μη Έλληνες γονείς και μεγάλωσαν κατά το μεγαλύτερο μέρος της ζωής τους στην Ελλάδα, βιώνοντας αξίες και συνήθειες στο ελληνικό κοινωνικό περιβάλλον, έχοντας έρθει στην ουσία είτε σε επαφή με το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα, είτε έχοντας εργαστεί στην Ελλάδα. Ο όρος μετανάστης διαφέρει από τον όρο μετανάστης δεύτερης γενιάς για λόγους που θα αναλύσουμε στη συνέχεια, μέσω των οποίων συντελείται μια αλλαγή παραδείγματος. Οι μετανάστες δεύτερης γενιάς οι οποίοι ενηλικιώνονται στην Ελλάδα είναι σε θέση να οικοδομήσουν στέρεους δεσμούς με τη χώρα μας, την οποία στις περισσότερες περιπτώσεις αξιολογούν ως πρώτη πατρίδα τους. Με άλλα λόγια, η επιστροφή στη χώρα καταγωγής τους θα σηματοδοτούσε την επιστροφή τους σε ένα κοινωνικό και πολιτισμικό περιβάλλον ξένο, γεγονός που θα μεταφραζόταν σε μια επώδυνη εμπειρία.

Στην εισήγηση αυτή έχουμε ως στόχο να αντλήσουμε πολύτιμα στοιχεία και συμπεράσματα για τους μετανάστες δεύτερης γενιάς σε συνάρτηση με το κοινωνικό κεφάλαιο και το κοινωνικό φύλο, αποτιμώντας τη δυναμική της έμφυλης διχοτομικής πρακτικής του μεταναστευτικού παραδείγματος. διερευνώντας μέσα από τη μεταναστευτική εμπειρία της Έμμας, μιας Αλβανίδας μετανάστριας δεύτερης γενιάς, η οποία ευγενικά μας παραχώρησε αυτήν τη συνέντευξη, επιλεκτικά τμήματα της οποίας θα ενσωματωθούν στο παρόν κείμενο. Τέλος, θα ανιχνεύσουμε τη μεταναστευτική εμπειρία εντρυφώντας περισσότερο σε θέματα ακαδημαϊκής επίδοσης της δεύτερης γενιάς, ενώ δεν θα παραλείψουμε να εκφράσουμε κάποιες γενικότερες σκέψεις για τη μετανάστευση, την πολιτισμική κουλτούρα και τις εθνικές ταυτότητες των παιδιών δεύτερης γενιάς που φαίνεται ότι βρίσκονται σε καθεστώς σύγκρουσης και αμφισβήτησης.

Ειδικότερα, μέσω της συνέντευξης αναδεικνύονται οι αναπαραστάσεις της Έμμας για την Ελλάδα, οι προσδοκίες που έχει από τις εκπαιδευτικές πολιτικές και τις πολιτικές μετανάστευσης στη χώρα μας, οι πνευματικές της αναζητήσεις δεδομένου ότι πρόκειται για άτομο που ενδιαφέρεται άμεσα για την επιστημονική κατάρτιση, την επαγγελματική αποκατάσταση και εξέλιξή της, αφού στην παρούσα στιγμή παρακολουθεί μεταπτυχιακό πρόγραμμα σπουδών σε ελληνικό πανεπιστήμιο, το κοινωνικό κεφάλαιο που έχει αναπτύξει και ο τρόπος με τον οποίο διεκδικεί την ισότιμη συμμετοχή της στο κοινωνικοπολιτικό ελληνικό σύστημα. Υπό αυτό το καθεστώς, οι μετανάστες δεύτερης γενιάς εμφανίζονται να αντιμετωπίζουν τα ίδια εκπαιδευτικά και επαγγελματικά προβλήματα με τους Έλληνες που ανήκουν στην κατώτερη λαϊκή διαστρωμάτωση, γεγονός που μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι οι διαφορές δεν αποδομούνται τόσο με όρους πολιτισμικούς, αλλά σχετίζονται περισσότερο με κοινωνικά και οικονομικά προβλήματα του τρόπου παραγωγής της κοινωνίας που έχουν ερείσματα στην ταξική ταξινόμηση και ιεράρχηση.

Το μεταναστευτικό φαινόμενο είναι ένα ζήτημα ανοικτό για τους κοινωνικούς επιστήμονες δεδομένου ότι σε χώρες όπως οι Η.Π.Α., η Αυστραλία, η Γερμανία που έχουν βιώσει τη μεταναστευτική εμπειρία ο όρος μετανάστης δεύτερης γενιάς έχει ευρύτερη σημασία και δεν περικλείει μόνο εκείνον που γεννήθηκε στη χώρα υποδοχής των γονιών. Αν και τα παιδιά των μεταναστών που γεννήθηκαν στη χώρα καταγωγής τους δεν ήρθαν σε άμεση επαφή με τη μετανάστευση με όρους γεωγραφικής μετακίνησης, ωστόσο βιώνουν καθημερινά τη μεταναστευτική εμπειρία μέσω της σχέσης με τους γονείς τους και τη ζωή τους στην κοινωνία υποδοχής. Η μετακίνηση και η εγκατάσταση σε μια χώρα ως μέλος κάποιας εθνικής μειονότητας θεωρούνται ιδιαίτερα στρεσογόνες διαδικασίες, καθώς ο μετανάστης αφήνει πίσω του το οικείο, τα σταθερά σημεία αναφοράς του, που σχετίζεται με τα αγαπημένα του πρόσωπα, τους ήχους, τη μουσική, τα έθιμα και άλλα στοιχεία της πατρίδας του.

Τα παιδιά και οι έφηβοι είναι υποχρεωμένοι να ακολουθήσουν τους γονείς τους, ενώ στη νέα χώρα υποδοχής οι νεαροί μετανάστες εκτίθενται σε δύο διαφορετικές πολιτισμικές

παραδόσεις: σε εκείνη της χώρας προέλευσης την οποία αναπαράγει το οικογενειακό περιβάλλον και στην άλλη της χώρας υποδοχής, κύριος φορέας της οποίας είναι το σχολείο. Όσο μεγαλύτερες είναι οι διαφορές ανάμεσα σε αυτά τα δύο πλαίσια, τόσο μεγαλύτερη σύγκρουση θα βιώνουν τα παιδιά των μεταναστών. Το επιπολιτιστικό άγχος αυξάνεται και μέσω κοινωνικών και ρατσιστικών διακρίσεων, τις οποίες συνήθως υφίστανται τα παιδιά δεύτερης γενιάς στο σχολείο από τους συνομηλίκους τους, το οποίο συνδέεται με αισθήματα χαμηλής αυτοεκτίμησης, αισθήματα περιθωριοποίησης και σύγχυση σε ότι αφορά την ταυτότητά τους. Ωστόσο, στην Ελλάδα η πολυπληθέστερη μεταναστευτική ομάδα είναι εκείνη των Αλβανών, οι οποίοι ως οικονομικοί μετανάστες προήλθαν από ένα πολιτικό σύστημα κατάρρευσης των κοινωνικοπολιτικών δομών, γεγονός που μετατρέπει τη μεταναστευτική τους εμπειρία ως αναζήτηση νέου τρόπου ζωής και έκφρασης.

Από την άλλη, οι μετανάστες δεύτερης γενιάς καταλήγουν να βιώσουν εμπειρίες αποκλεισμού και περιθωριοποίησης που απορρέουν από την έλλειψη υπηκοότητας στη χώρα εισόδου, αλλά και που οφείλονται στο γεγονός ότι καθώς προέρχονται από τα χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα αντιμετωπίζουν δυσκολίες και εμπόδια προερχόμενα από την ταξική τους τοποθέτηση. Ο όρος μετανάστης υποδηλώνει την κοινωνική ανομοιογένεια και ετερότητα, εμπεριέχοντας τη διαφοροποίηση των ίδιων των μεταναστευτικών ομάδων μεταξύ τους αλλά και στο εσωτερικό τους. Οι μεταναστευτικές ομάδες χαρακτηρίζονται για τις κοινωνικές αλλά όχι για τις πολιτισμικές τους διαβαθμίσεις, ιδιαίτερα για τους μετανάστες δεύτερης γενιάς που προέρχονται από τις βαλκανικές χώρες. Ειδικότερα, ο οικογενειακός χαρακτήρας της αλβανικής μετανάστευσης σε σύγκριση με τη μετανάστευση από τη Βουλγαρία ή τη Ρουμανία, ωθεί τους μετανάστες δεύτερης γενιάς από την Αλβανία στη δημιουργία κοινωνικών δικτύων, τέτοιων που να επενεργούν ως προστατευτικός μανδύας ενάντια στην ανεργία και την οικονομική υποβάθμιση.

Ωστόσο, μελετώντας τη μεταναστευτική εμπειρία της Έμμας, θα ανακαλύψουμε ότι αν και ήρθε σε μικρή ηλικία στην Ελλάδα και γνώρισε την ελληνική κοινωνία και γλώσσα,

έχοντας τις ίδιες προσδοκίες και σχέδια ζωής με τους Έλληνες συνομήλικούς της, η νομική έλλειψη της ελληνικής υπηκοότητας την τοποθετεί στο χώρο του πολιτισμικά Άλλου, του ξένου, εκείνου που δεν έχει την ίδια ταυτότητα με την πλειονοψηφία. Με άλλα λόγια, το θέμα της ταυτότητας ανοίγει το δρόμο για προβλήματα επικοινωνίας, για διαφορετικό τρόπο σκέψης, που δεν μπορεί να γίνει εύκολα κατανοητός από την άλλη πλευρά. Μάλιστα αυτό εκλαμβάνεται ως κάποιο είδος απειλής, που για να την υπερβούμε θα πρέπει να έρθουμε σε επαφή με τον Άλλο, να γνωρίσουμε μια άλλη κοινωνία και έναν διαφορετικό πολιτισμό χωρίς προκαταλήψεις. Ο Μήλλας αναφέρει ότι μέσα από αυτήν τη διαδρομή, την επώδυνη αναζήτηση για την αλήθεια «θα έχει συντελεστεί μια αλλαγή παραδείγματος (paradigm)».

Η μετανάστευση λειτούργησε ως εφαλτήριο νέων μορφών αναπαραγωγής του καπιταλισμού αποτελώντας μια τεράστια πηγή φτηνής εργατικής δύναμης, λειτουργώντας όχι τόσο ως μοχλός κοινωνικού μετασχηματισμού των δυτικών κοινωνιών που μετατράπηκαν σε πολυπολιτισμικές, αλλά ως παράγοντας αποδυνάμωσης των δικαιωμάτων και των κατακτήσεων της εργατικής τάξης της χώρας υποδοχής, αφού η παρουσία των πολυάριθμων μεταναστών ουσιαστικά μεταμόρφωσε τον κόσμο της ανειδίκευτης εργασίας, δημιουργώντας νέες εστίες έντασης που κατακερμάτισαν την εργατική τάξη, αναπαράγοντας νέες κοινωνικές ανισότητες και διακρίσεις. Ο Μπελ εντοπίζει την κοινωνική σύγκρουση ανάμεσα στην επιθυμία για εργασία, όπου το προτεσταντικό πνεύμα συνεχίζει να επιβιώνει και στην προδιάθεση για ζωή με απολαύσεις, απόρροια του ατομικισμού στη μεταβιομηχανική κοινωνία. Ωστόσο, οι μετανάστες δεύτερης γενιάς που ζουν στην Ελλάδα, ουσιαστικά δεν έχουν γνωρίσει άλλη πατρίδα, δεν τους ενδιαφέρει να επιστρέψουν στη χώρα των γονιών τους που συνήθως πρόκειται για εξαθλιωμένα οικονομικά και κοινωνικά κράτη και, δεν γνωρίζουν καλά άλλη γλώσσα εκτός από την ελληνική.

Μάλιστα πολλοί είναι εκείνοι που ακολούθησαν το δρόμο της ανώτατης παιδείας, όπως η Έμμα, η οποία περιμένει πολλά από την Ελλάδα, διεκδικώντας την επαγγελματική και κοινωνική της ανέλιξη και μια ισότιμη θέση στο ελληνικό κοινωνικοοικονομικό σύστημα

όπως και άλλοι συνομήλικοί της Έλληνας. Η δυσκολία πρόσβασης της Έμμας στις υπηρεσίες του ελληνικού κοινωνικού κράτους, το οποίο καθυστερεί τη χορήγηση υπηκοότητας σε αλλοδαπούς, η εργασιακή αβεβαιότητα, ο ανταγωνισμός με τους Έλληνες για τις λιγοστές «καλές» θέσεις εργασίας στην Ελλάδα, θα μπορούσαν να αποτελέσουν τα ψήγματα για νέες μελλοντικές κοινωνικές εκρήξεις και συγκρούσεις ανάμεσα στους γηγενείς και τους μετανάστες δεύτερης γενιάς, όπως εξάλλου συνέβη σε άλλες Ευρωπαϊκές χώρες.

Η περίπτωση της Έμμας δεν αποτελεί εξαίρεση, αφού η ίδια διεκδικεί τα κοινωνικά και επαγγελματικά της δικαιώματα στην Ελλάδα, δικαιώματα που ωστόσο έρχονται σε ρήξη με τη θέση της φθηνής εργατικής δύναμης στην οποία ανήκουν οι γονείς της. Αν και τα προβλήματα της Έμμας αποδίδονται στο χαμηλό κοινωνικό κεφάλαιο που η ίδια και η οικογένειά της διαθέτει, η θεαματική εκπαιδευτική της επίδοση, χαρακτηριστικό της έμφυλης διχοτόμησης που συναντάμε και στους μετανάστες δεύτερης γενιάς, την τοποθετεί σε ισάξια θέση με τα προβλήματα εκείνα που αντιμετωπίζουν οι Έλληνες που προέρχονται από χαμηλά κοινωνικά στρώματα, γεγονός που μας κάνει να θεωρούμε ότι το πρόβλημα δεν αφορά αποκλειστικά τους μετανάστες δεύτερης γενιάς, αλλά είναι πρόβλημα ταξικό και ως τέτοιο πρέπει να το εκλαμβάνουμε.

ΕΝΟΤΗΤΑ 2:

ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΦΥΛΟ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ: ΔΙΧΟΤΟΜΙΚΕΣ ΕΜΦΥΛΕΣ ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΑΝΤΙΛΗΨΕΙΣ

Τι σημαίνει ωστόσο κοινωνικό κεφάλαιο και κοινωνικό φύλο και πως συνδέονται με το ζήτημα της δεύτερης γενιάς και ειδικότερα με την Έμμα από την Αλβανία; Οι απόψεις των Putnam, Coleman και Fukuyama ορίζουν το κοινωνικό κεφάλαιο ως νόρμες βασισμένες στην αμοιβαιότητα, την εμπιστοσύνη και τη συνεργασία, ένα είδος κοινωνικής δικτύωσης που κρατάει ενωμένες τις κοινωνίες, δημιουργώντας ένα συλλογικό συνειδησιακό «εμείς» και συλλογικά αγαθά που προορίζονται για τις μοντέρνες κοινωνίες. Το κοινωνικό κεφάλαιο πηγάζει από αλλά και πραγματοποιείται σε

χώρους κοινωνικών δικτύων, είτε πρόκειται για επαγγελματικές οργανώσεις, μέλη ομάδων, κοινωνικά κινήματα ή επαφή με φίλους. Πρόκειται, με άλλα λόγια, για διαμεσολαβημένα οφέλη και προνόμια που οφείλουν την ύπαρξή τους στα δίκτυα συνεργασίας, που διευκολύνουν μέσω της συλλογικής δράσης τη δημιουργία κοινωνικών αγαθών.

Ειδικότερα, ο Putnam διαχωρίζει το κοινωνικό κεφάλαιο σε γεφυρωτικό και σε συνενωτικό κοινωνικό κεφάλαιο, ενισχύοντας το δίπολο δημόσιο-ιδιωτικό. Το γεφυρωτικό κοινωνικό κεφάλαιο μας προσφέρει την πρόσβαση σε πόρους και σε χώρους που εμείς δεν μπορούμε να έχουμε μέσω της συμμετοχής μας σε ομάδες με άτομα διαφορετικά από εμάς, ενώ το συνενωτικό γεφυρωτικό κεφάλαιο παράγεται στο πλαίσιο σχέσεων με άτομα που ανήκουν στην ίδια ομάδα με εμάς και έχουμε κοινά χαρακτηριστικά, όπως η ηλικία, το φύλο, η φυλή, η θρησκεία. Χαρακτηριστικό παράδειγμα η οικογένεια. Αντιπροσωπεύει περισσότερο ομοιογενείς κοινωνικές ομάδες που λειτουργούν περισσότερο σε ιδιωτικούς, κλειστούς χώρους. Ο Putnam επισημαίνει ότι το γεφυρωτικό κοινωνικό κεφάλαιο αποτελεί το θεμέλιο λίθο για την ειρηνική συνύπαρξη πολυπολιτισμικών κοινωνιών, ενώ κανένα από τα δύο δεν αποτελεί πηγή ενδυνάμωσης του άλλου.

Αντίθετα, η εξασθένιση του συνενωτικού κοινωνικού κεφαλαίου οδηγεί σε ύφεση και το γεφυρωτικό, γεγονός που ενέχει τα σπέρματα νέων εντάσεων για τις διάφορες πολυπολιτισμικές ομάδες στις δυτικές κοινωνίες. Σε κάθε περίπτωση, για την παραγωγή του κοινωνικού κεφαλαίου ως χαρακτηριστικό των κοινοτήτων απαιτείται κλίμα εμπιστοσύνης και αλληλεγγύης που είναι σε θέση να αναπαράγουν περισσότερο κοινωνικό κεφάλαιο για την ευημερία όλων των μελών της κοινότητας, ενώ ο Putnam εύστοχα διαπιστώνει τον προστατευτικό ρόλο του κοινωνικού κεφαλαίου στην εκπαίδευση, δηλώνοντας χαρακτηριστικά πως «το κοινωνικό κεφάλαιο απαγορεύει να συμβούν κακά πράγματα σε καλά παιδιά». Ο Coleman τοποθετεί το κοινωνικό κεφάλαιο στη θεωρία της ορθολογικής επιλογής, θεωρώντας ότι αυτό ενυπάρχει στην ίδια τη φύση των κοινωνικών δομών και αντιμετωπίζοντάς το ως κοινωνικό αγαθό. Μέσω του

κοινωνικού κεφαλαίου οι στόχοι επιτυγχάνονται και η παραγωγική διαδικασία διευκολύνεται, ενώ αντιμετωπίζει το κοινωνικό κεφάλαιο ως σύνολο υποχρεώσεων και προσδοκιών που κινητοποιούν πόρους και δυνατότητες που οδηγούν σε δράση, απόρροια της ορθολογιστικής συμμετοχής σε ομάδες.

Η συμμετοχή των υποκειμένων σε ομάδες, κοινωνικές οργανώσεις, κόμματα ή συνδικάτα παράγει πόρους που ενεργοποιούνται για την ικανοποίηση των συμφερόντων μας. Η επένδυση της εμπιστοσύνης και της συναίνεσής μας ως γενεσιουργό υλικό παραγωγής κοινωνικού κεφαλαίου δεν γίνεται χωρίς ανταπόδοση, αντίθετα ως ορθολογιστές ενδιαφερόμαστε για τα οφέλη και τα αγαθά που αναπαράγονται μέσω των στενών δεσμών που δημιουργούμε για την επίτευξη των στόχων μας. Σε αντιδιαστολή, στη θεώρηση του Bourdieu για το κοινωνικό κεφάλαιο εμφιλοχρεί η συσσωρευμένη ανθρώπινη εργασία, ενώ οι διαφορετικοί τύποι κεφαλαίου έλκουν την καταγωγή τους από το οικονομικό κεφάλαιο, γεγονός που παραπέμπει σε μαρξιστικές εννοιολογήσεις του όρου.

Το κοινωνικό κεφάλαιο όπως και οι υπόλοιπες μορφές κεφαλαίου (οικονομικό, πολιτισμικό, συμβολικό) περιλαμβάνει δίκτυα σχέσεων που διανέμονται άνισα στα διάφορα πεδία της κοινωνικής δράσης, κινητοποιούμενο ως πόρος κοινωνικής κινητικότητας στο πλαίσιο της διαδικασίας της ταξικής διάκρισης. Συνεπώς, υπό το πρίσμα αυτό το κοινωνικό κεφάλαιο επαναπροσδιορίζεται με βάση τις κοινωνικές ανισότητες, παράγεται από τα διάφορα μέλη των κοινωνικών ομάδων και αποτελεί σύμβολο ταξικών διαφοροποιήσεων. Με άλλα λόγια, το κοινωνικό κεφάλαιο ως προνόμιο των κυρίαρχων τάξεων και της ελίτ αναπαράγει τις ταξικές σχέσεις και συντηρεί τα προνόμια εκείνων που το διαθέτουν προστατεύοντας τις ομάδες υψηλού γοήτρου μέσα από μια ιεράρχηση ταξική.

Οι Franklin και Thomson ωστόσο εμφανίζονται να αντιμετωπίζουν με αμφισβήτηση τις απαντήσεις που προσφέρουν οι θεωρίες για το κοινωνικό κεφάλαιο, θεωρώντας τις απλές, νοσταλγικές και συντηρητικές, «το τέλει τονωτικό για αβέβαιους καιρούς». Από

την άλλη, η έμφυλη διχοτόμηση που αφορά στη στενή διπολική αντίληψη για τα φύλα με βάση την οριοθέτηση γυναίκα-άνδρας σχετίζεται με τις ευρύτερες θεωρίες των κοινωνικών κατασκευών, υποδεικνύοντας τα χαρακτηριστικά εκείνα που έχουν να κάνουν με τη διάκριση αρσενικό-θηλυκό. Η παρέμβαση αυτή υποκύπτει στις αξίες και τα προτάγματα των κυρίαρχων κοινωνιών, μέσω των οποίων διαμορφώνονται οι τάσεις του δυτικού πολιτισμού. Η έμφυλη ταυτότητα ρυθμίζεται ως μέσο και κίνητρο αναπαραγωγής της γυναικείας υποτέλειας, χαρακτηριστικό που συναντάμε και στη μεταναστευτική εμπειρία της Έμμας, επιβάλλοντας κανονικότητες αποδεκτές από την κυρίαρχη κοινωνία, ενώ η έμφαση στη διαφορά αποτελεί παράγοντα ανατροπής της συλλογικής δράσης. Συνεπώς, στη γυναίκα αρμόζει σωματικά ένας κατώτερος οικιακός ρόλος μέσα στην κοινωνία, κατά τρόπο που «η βιολογία να καθορίζει το πεπρωμένο».

Η Butler διατυπώνει την άποψη πως το κοινωνικό φύλο συγκροτείται με άξονα τα πολιτισμικά νοήματα που γίνονται αντιληπτά στο έμφυλο διαφοροποιημένο σώμα, ενώ εμπεριέχει και τους μηχανισμούς παραγωγής μέσω του οποίου ερμηνεύονται τα βιολογικά φύλα. Το έμφυλο δυαδικό σύστημα συντηρεί το μιμητικό συσχετισμό του κοινωνικού με το βιολογικό, ενώ όταν ανεξαρτητοποιείται το ένα από το άλλο μπορούμε να αποδεχτούμε ότι στο *αρσενικό* παρεισφρύει το *γυναικείο* και το *γυναικείο* μπορεί να σημαίνει εξίσου *αρσενικό*. Οι φεμινίστριες θεωρούν ότι οι διαφοροποιήσεις με βάση το φύλο αποτελούν εκδηλώσεις της ανδρικής κυριαρχίας, ενώ γυναίκες και άνδρες δεν θα έπρεπε να κρίνονται με γνώμονα το φύλο τους, αλλά ως «πρόσωπα», διατηρώντας την ατομική τους υπόσταση. Το κοινωνικό κεφάλαιο στο πλαίσιο της μεταναστευτικής του πρακτικής μεταλλάσσεται και διχοτομείται, ενώ οριοθετείται με βάση την έμφυλη διάστασή του, υπακούοντας στους διπολικούς όρους της έμφυλης δράσης και αντίληψης.

Το κοινωνικό κεφάλαιο ενισχύει τη συλλογική δράση, ενώνοντας τα υποκείμενα μέσω σχέσεων εμπιστοσύνης και ανταποδοτικότητας, προκειμένου να αντιμετωπιστούν κοινά προβλήματα. Η Lowndes επισημαίνει ότι οι γυναίκες έχουν πρόσβαση σε διαφορετικές από τους άνδρες μορφές κοινωνικού κεφαλαίου, ενώ οι γυναίκες χρησιμοποιούν διαφορετικά το κοινωνικό κεφάλαιο, το οποίο βρίσκεται στη διάθεσή τους και δεν το

επενδύουν στην πολιτική συμμετοχή. Η ερευνήτρια επιχειρεί τη σύνδεση του κοινωνικού κεφαλαίου με τη διάσταση του φύλου, τονίζοντας την έμφυλη διχοτόμηση με άξονα το πεδίο της πολιτικής, καταδεικνύοντας πως αν και οι γυναίκες διαθέτουν το ίδιο κοινωνικό κεφάλαιο με τους άνδρες, στην ουσία πρόκειται για διαφορετικού τύπου κοινωνικό κεφάλαιο, το οποίο συνήθως δεν προορίζουν για ζητήματα πολιτικής συμμετοχής ή κοινωνικοποίησης, αλλά περισσότερο σε ανεπίσημα δίκτυα γειτονικών σχέσεων, σε κλασικούς τομείς δηλαδή της γυναικείας ενασχόλησης.

Οι γυναίκες επενδύουν το κοινωνικό τους κεφάλαιο για να προστατέψουν το σπίτι και τους οικείους τους, συνεισφέροντας στην υγεία και την ευημερία τη δική τους και της οικογένειάς τους, κινητοποιώντας πάντα τους πόρους τους για να «τα καταφέρουν», ως συνώνυμο της επιβίωσης της ίδιας της ύπαρξής τους, σε αντιδιαστολή με το κοινωνικό κεφάλαιο που αναπαράγουν οι άνδρες, το οποίο λειτουργεί πάντα με άξονα την ανδρική επιτυχία. Η φροντίδα της οικογένειας και οι ευθύνες αντικαθιστούν την πολιτική δραστηριοποίηση των γυναικών, αποδεικνύοντας γιατί οι γυναίκες δεν τα καταφέρνουν το ίδιο καλά με τους άνδρες σε ζητήματα πολιτικής τοποθέτησης μέσω της εκμετάλλευσης του κοινωνικού τους κεφαλαίου. Συγκεκριμένα, η Έμμα η οποία δεν ενδιαφέρεται να συμμετάσχει σε πολιτικά κόμματα ή συλλόγους, έχοντας αναλάβει τις εξωτερικές δουλειές της οικογένειας, ίσως και τις εσωτερικές κάποιες φορές όπως μας αναφέρει, δηλώνει:

Μιλούσα και καλύτερα την ελληνική γλώσσα, πολλές φορές οι γονείς μου δούλευαν και δεν υπήρχε η δυνατότητα, δηλαδή αυτός ήταν ο κύριος λόγος στην αρχή και εεεε..... οπότε εεεεε..... εκ των πραγμάτων έπρεπε να πάει κάποιος, θα μου πεις γιατί δεν πήγαινε ο αδερφός σου, ο αδερφός μου ήταν και τρία χρόνια μικρότερός μου και είναι λίγο και η κατάρα των μεγάλων παιδιών να κάνουνε εεεεε.... να φέρουνε εις πέρας τις ευθύνες, να κάνουνε και κάποιες περισσότερες αγγαρείες, απλά το κακό είναι ότι εεεεε.... όταν ήταν μικρός ο αδερφός μου, ήταν μικρός, όταν μεγάλωσε όμως και μπορούσε τέλεια να τα κάνει αυτά, δεν άλλαξε αυτό το πράγμα, πάλι εγώ πήγαινα και ακόμη εγώ πηγαίνω δηλαδή και εεεεε.... και οι άλλοι

εεεεε.... και οι γονείς μου εννοώ εεεεε.... όταν μπορούνε και όταν είναι σπίτι πάλι εγώ εεεεε..... πηγαίνω γιατί εντάξει έχει ανοίξει αυτός ο δρόμος εν πάση περιπτώσει και δεν αλλάζει εεεε.... είναι και η πείρα που έχω αποκτήσει, είναι ότι θα διεκπεραιώσω πολύ ευκολότερα και με καλύτερο τρόπο κάποιες δουλειές, κάποιες αγγαρείες εεεε..... και πολλές φορές όταν πάει και κάποιος άλλος γίνονται και λάθη γιατί εγώ είμαι περισσότερο ενημερωμένη εκ των πραγμάτων εφόσον ασχολούμαι με αυτές τις δουλειές οπότε εεεεε.... για να αποφύγουμε πολλές φορές και ας πούμε, διπλές, διπλές διπλές (κολλάει) εεεε.... προσπάθειες, πάνε αυτοί, δεν τα καταφέρνουνε, μετά πάω εγώ για να κάνω τη διορθωτική κίνηση εεεε... εν πάση περιπτώσει αυτό με κουράζει διπλά οπότε λέω άστο θα το κάνω εγώ εεεεε.... εξαρχής είναι κάτι το οποίο έχει γίνει και συνεχίζει να γίνεται με την ανοχή μου, αυτό δεν είναι εεεεε..... αλλά εεεε.... αλλά εντάξει νομίζω ότι εεεε.... όσο ζεις στην οικογένεια υπάρχουνε γενικότερα τέτοια ζητήματα δηλαδή εάν θα είναι, θα είναι (μπερδεύει τα λόγια της, μιλάει πολύ γρήγορα) είτε κάποιες εσωτερικές εργασίες, είτε κάποιες εξωτερικές εργασίες, κάτι θα, συνεχώς θα προκύπτουνε πράγματα επομένως θεωρώ ότι είναι λίγο εεεεε.... δηλαδή πλέον το βρίσκω αδύνατο να απαλλαγώ από τέτοιου είδους αγγαρείες.

Ο Putnam αναφέρει πως τα κοινωνικά δίκτυα και οι σχέσεις εμπιστοσύνης που αναπτύσσονται ως απόρροια του κοινωνικού κεφαλαίου συνιστούν τα ερείσματα για την πολιτική δράση των υποκειμένων, ενώ όσο περισσότερο πυκνά είναι τα δίκτυα σε μια κοινότητα, τόσο περισσότερο τα μέλη της είναι σε θέση να αντλήσουν οφέλη μέσω της συνεργασίας τους. Ωστόσο, πολλές γυναίκες δεσμεύονται από το ρόλο που ενσαρκώνουν ως μητέρες, κόρες ή σύζυγοι, ο οποίος περιορίζοντας τις ελευθερίες τους δεν επιτρέπει τη συμμετοχή τους σε κύκλους εκτός της οικογενειακής τους εστίας, μη συμμετέχοντας σε κοινοτικές οργανώσεις, αντιμετωπίζοντας φαινόμενα ρατσισμού, έμφυλων διακρίσεων και ταξικών αντιπαραθέσεων, όλα ιδωμένα μέσα από το πρίσμα της έμφυλης διάστασης που δεν επιτρέπει την είσοδο των γυναικών σε παραδοσιακά ανδροκρατούμενους χώρους, ενισχύοντας το δίπολο δημόσιο-ιδιωτικό, το οποίο αποδίδει

στη γυναικεία υπόσταση ρόλους κοινωνικά αποδεκτούς σε περιορισμένο κοινωνικό πλαίσιο και σύμφωνα με τους πολιτισμικούς όρους της κοινότητας.

Παραδοσιακά, ο δημόσιος βίος ο οποίος περιλαμβάνει την πολιτική, την εργασία, την τέχνη και τη λογοτεχνία αποτελεί ανδρικό προπύργιο, ενώ στην πράξη οι γυναίκες περιορίζονται στα όρια μιας ιδιωτικής ζωής, ορόσημο της οποίας είναι οι ευθύνες του νοικοκυριού και τα μέλη της οικογένειας γενικότερα. Οι γυναίκες αποκλείονται από την πολιτική, προορισμένες στον ιδιωτικό ρόλο της μητέρας και της νοικοκυράς, γεγονός που παραπέμπει στην έμφυλη αντιπαράθεση μεταξύ του «δημόσιου άνδρα» και της «ιδιωτικής γυναίκας». Επιπλέον, η Paoletti σημειώνει ότι η φροντίδα των συγγενικών προσώπων μεγαλύτερης ηλικίας στην οικογένεια έχει κατασκευαστεί σύμφωνα με το μοντέλο των γυναικείων καθηκόντων, γεγονός που παραπέμπει για άλλη μια φορά σε έμφυλες διαιρέσεις στην κατανομή καθηκόντων, καθιστώντας το φύλο πρωταρχικό παράγοντα στην οργάνωση και απόδοση κοινωνικών πρακτικών. Η φροντίδα των μελών της οικογένειας ανάγεται ως συνώνυμο της έμφυλης ταυτότητας που διαφοροποιεί τα δύο φύλα με άξονα αντιλήψεις του τι είναι αποδεκτό για τη γυναίκα και απαγορευτικό για τον άνδρα. Η Έμμα έχει αναλάβει να φροντίζει τα μέλη της οικογένειάς της, διεκπεραιώνοντας γραφειοκρατικές υποθέσεις σε δημόσιες υπηρεσίες, αντιδρώντας σε αυτήν την καταπίεση αλλά και μην μπορώντας να ανατρέψει το ρόλο που της έχουν αναθέσει, τονίζοντας:

Είναι, είναι εεεε.... ναι εεεε.... διάφορες αγγαρείες καταρχάς οικογενειακές τις οποίες πρέπει πρέπει (επαναλαμβάνει ειρωνικά το πρέπει τη δεύτερη φορά) τέλος πάντων έχω αναλάβει να διεκπεραιώνω εγώ δυστυχώς και εεεεε.... (σταματάει).

Ναι δημόσιες υπηρεσίες, ναι, ναι, αυτό εννοούσα, ΙΚΑ, ας πούμε οτιδήποτε ας πούμε, ΙΚΑ, εφορίες και τέτοια εεεε..... ναι γιατί αυτές τις δουλειές τις έχω αναλάβει, τις έχω αναλάβει (ειρωνικά) δεν τις έχω αναλάβει, τις έκανα κάποτε εγώ (αργεί να συνεχίσει, η φωνή της επιβραδύνεται) και έτσι έχει στρώσει η δουλειά και

δεν αλλάζει, δεν σηκώνεται κάποιος άλλος εννοώ από την οικογένεια για να τις κάνει.

Η παροχή φροντίδας στιγματίζεται ως υποχρεωτικό καθήκον για τις γυναίκες και μετατρέπεται σε αναπόσπαστο στοιχείο συγκρότησης της μεταναστευτικής γυναικείας ταυτότητας που αναπαράγεται και νομιμοποιείται μέσω επαναλαμβανόμενων κοινωνικών αντιλήψεων, οι οποίες επιβεβαιώνονται μέσα από την καθημερινή ομιλία και γλώσσα. «Η παροχή φροντίδας γίνεται η κατηγορία εκείνη μέσω της οποίας το ένα φύλο διαφοροποιείται από το άλλο. Η φροντίδα «αποδίδεται» στις γυναίκες: μετατρέπεται ως εκείνο το χαρακτηριστικό που καθορίζει την προσωπική τους ταυτότητα και την απασχόληση στη ζωή τους. Την ίδια στιγμή, η παροχή φροντίδας αφαιρείται από τους άνδρες: το μην ενδιαφέρεσαι για τους άλλους γίνεται το χαρακτηριστικό εκείνο που προσδιορίζει το αρσενικό γένος. Οι άνδρες καταγράφονται ως ξεχωριστοί και διαφορετικοί από τις γυναίκες ακριβώς γιατί δεν ανακατεύονται με την παροχή φροντίδας προς τους άλλους», Paoletti (2002, pp. 808). Η διχοτομική αυτή σχέση της θηλυκότητας με την αρσενικότητα κατασκευάζεται ως γυναικεία ιδιότητα προκειμένου οι γυναίκες να κερδίσουν αξία απέναντι στην οικογένεια και τον κύκλο τους, κινητοποιώντας το κοινωνικό τους κεφάλαιο για να κερδίσουν την αυτοεκτίμηση και την αποδοχή ανάμεσα στα μέλη της ομάδας τους.

ΕΝΟΤΗΤΑ 3:

ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ, ΣΧΟΛΕΙΟ ΚΑΙ ΟΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΕΣ ΕΠΙΤΥΧΙΕΣ ΤΗΣ ΔΕΥΤΕΡΗΣ ΓΕΝΙΑΣ

Οι οικογένειες των μεταναστών βρίσκονται αντιμέτωπες με το χάσμα των γενεών και το άγχος του επιπολιτισμού. Είναι μια διαδικασία πολύπλοκη, στη βάση της οποίας κείται η σχέση των οικογενειών των μεταναστών με τα παιδιά τους και οι αντιπαραθέσεις που συχνά δημιουργούνται στην προσπάθεια να ικανοποιηθούν οι ελπίδες και οι επιθυμίες και των δύο. Παρά το γεγονός ότι η οικογένεια της Έμμας είναι φτωχή, κατάφερε να ξεπεράσει τα προβλήματα και να ανταποκριθεί στις απαιτήσεις του ελληνικού σχολείου,

να φοιτήσει στο πανεπιστήμιο και να συνεχίσει τις σπουδές της σε μεταπτυχιακό επίπεδο. Για τις επιτυχίες της πιστεύει ότι το μορφωτικό κεφάλαιο των γονιών της ήταν εκείνο που την ώθησε να ακολουθήσει σπουδές σε τριτοβάθμιο επίπεδο, δεδομένου ότι όπως μας εκμυστηρεύτηκε ο πατέρας της σπούδασε σε πανεπιστήμιο στην Αλβανία.

Κοιτάζτε το πρώτο του το πτυχίο που είχε εεεεε..... στην εεεεε..... το πτυχίο τέλος πάντων το κανονικό του πτυχίο ήταν μηχανολόγος-μηχανικός είχε τελειώσει εν πάση περιπτώσει το Πολυτεχνείο.

Στην Αλβανία;

Στην Αλβανία, ναι, στα Τίρανα.

Μελέτες επικεντρώνονται στο γεγονός ότι η δεύτερη γενιά είναι άμεσα συνδεδεμένη με την ακαδημαϊκή επιτυχία, σε αντίθεση με την πρώτη γενιά που είχε αρχικά να αντιμετωπίσει πολλές αντιξοότητες για την επιβίωσή της. Ο επιλεκτικός επιπολιτισμός φαίνεται να σχετίζεται άμεσα με τις επιτυχίες στις σχολικές επιδόσεις της δεύτερης γενιάς, αφού οι δίγλωσσοι μαθητές παρουσιάζουν αξιοσημείωτες επιδόσεις, αποδεικνύοντας ξεκάθαρα ότι η διγλωσσία αποτελεί καθοριστικό παράγοντα εκπαιδευτικής επιτυχίας, όπως αποδεικνύει και η μεταναστευτική εμπειρία της Έμμας.

Όσον αφορά τη γλώσσα υπήρξε εεεε.... δηλαδή εεεε..... ακολουθήθηκε η εξής πορεία. Στην αρχή μιλούσαμε μόνο αλβανικά, εν συνεχεία κυρίως αλβανικά με ελληνικά στοιχεία, δηλαδή.... υπήρχε, υπήρχαν προσμείξεις, μετά περάσαμε σε κυρίως ελληνικά με αλβανικά στοιχεία και πλέον η γλώσσα είναι η ελληνική με ελάχιστα αλβανικά στοιχεία εεεεεε..... ναι, που ....εεεεε.... ναι με ελάχιστα αλβανικά στοιχεία, εννοώ υπάρχουν προσμείξεις και αλβανικών στοιχείων. Αν εεεε.... για παράδειγμα εεεε.... ας πούμε σε ένα εεεεε.... ξέρω εγώ σε ένα αλβανικό ρήμα βάζουμε μια ελληνική κατάληξη.

Το παράδειγμα της Έμμας ταυτίζεται με εκείνο της Lia Thao στις Η.Π.Α., η οποία επιδιώκει να σπουδάσει στο πανεπιστήμιο της Καλιφόρνια ως φοιτήτρια ιατρικής. Η

τελευταία αναγνωρίζει ότι η οικογένειά της και ιδιαίτερα ο πατέρας της ήταν η έμπνευσή της, αφού της έμαθε πως «ένα στυλό είναι βαρύτερο από ένα ξίφος», Portes and Rumbaut, (2001, pp. 21). Η σχολική επιτυχία και αποτυχία επηρεάζονται από ποικίλους αντικειμενικούς και υποκειμενικούς παράγοντες, αλλά ανάμεσα στους πλέον σημαντικούς ανακαλύπτουμε εκείνους που έχουν σχέση με τα κίνητρα των ενδιαφερόμενων να μάθουν και την προθυμία τους να εξαντλήσουν όλα τα περιθώρια προκειμένου να επιτύχουν τους εκπαιδευτικούς τους στόχους. Πράγματι, η διεθνής αρθρογραφία και βιβλιογραφία καταδεικνύει ότι οι υψηλές εκπαιδευτικές προσδοκίες προβλέπουν επιτυχημένη σχολική και ακαδημαϊκή επίδοση και επαγγελματικές επιλογές. Η σχολική πειθαρχία αποτελεί το όχημα για την επιτυχία στο σχολείο, ενώ οι διεθνείς μελέτες αναφέρουν σημαντικές διαφορές σε σχέση με το φύλο, καθώς τα κορίτσια είναι εκείνα που ξεχωρίζουν για τις υψηλότερες επιδόσεις τους, αφού τα τελευταία στοχεύουν πολύ ψηλότερα από ότι τα αγόρια.

Η επιτυχία της Έμμας αντανακλά τις φιλοδοξίες και τις προσδοκίες της για το μέλλον, γεγονός που συνάδει με τις ανησυχίες συγκεκριμένων εθνικών μειονοτήτων. Κρίνεται σκόπιμο να σημειώσουμε ότι φιλοδοξία και προσδοκία δεν σημαίνουν το ίδιο, αφού η φιλοδοξία αναφέρεται στην επιθυμητή μελλοντική εκπλήρωση εκείνων που θέλουμε να μας συμβούν, ενώ η προσδοκία μεταφράζεται σε δοξασίες για μία μελλοντική πιθανή κατάσταση. Έρευνες σχετικά με τις συνθήκες διαβίωσης και την ακαδημαϊκή πορεία της δεύτερης γενιάς στη Νέα Υόρκη δηλώνουν ότι τόσο η φτώχεια όσο και η κοινή συμβίωση σε ζώνες μεταναστών πρώτης γενιάς δείχνουν να έχουν αρνητικές επιπτώσεις στην εκπαιδευτική πορεία των παιδιών τους, ενώ όταν οι νέοι αυτοί περιστοιχίζονται από συνομηλικούς τους που μιλούν αγγλικά, ακόμα κι αν οι γονείς τους δεν γνωρίζουν τη γλώσσα, οδηγεί πάντα σε εκπαιδευτικές επιτυχίες. Παρόμοια, η Έμμα από πολύ μικρή πήγε σχολείο, έμαθε αμέσως ελληνικά αφού περιστοιχίζοταν από Έλληνες συνομηλικούς της και κατέφερε να διακριθεί, παρά το γεγονός ότι ήταν στην ουσία μετανάστρια, συνώνυμο αρχικά της παρείσακτης, της μη αποδεκτής κοινωνικά και πολιτισμικά, αντιμετώπιζοντας εχθρότητα και ανταγωνισμό.

Ναι, υπήρχε αυτό εεεεεε..... δηλαδή προωθούσαν τα δικά τους τα παιδιά γιατί ήταν τα δικά τους τα παιδιά, δηλαδή θα προωθούσαν τα δικά τους τα παιδιά ακόμα και σε σχέση και με παιδιά και με άλλα παιδιά που ήταν Έλληνες, δεν είχε να κάνει, αλλά πόσο δε μάλλον, πόσο δε μάλλον τους ενοχλούσε, ναι υπήρχε αυτό εεεεεε..... υπήρχε αυτό, ότι ενοχλούνταν γενικότερα εεεε..... από την καταγωγή, όχι συγκεκριμένα αλλά από το γεγονός ότι ήμουνα ξένη (χαμηλώνει η φωνή της), το ότι ξεκίνησα ας πούμε τόσο χαμηλά και τόσο σύντομα τους έφτασα και ξεπέρασα τους περισσότερους, αυτό ενοχλούσε, ναι γενικά αυτό ενοχλούσε και αυτό εεεεεε.....

Από την άλλη, το να έχεις μορφωμένους γονείς που δεν έχουν πολλά παιδιά, οι οποίοι τα μεγαλώνουν αποφεύγοντας την οικογενειακή γεωγραφική μετακίνηση, παράγει το ίδιο αποτέλεσμα. Αντίστοιχα, η οικογένεια της Έμμας παρέμεινε σταθερή γεωγραφικά και το γεγονός ότι αμέσως μόλις ήρθε στην Ελλάδα πήγε στο σχολείο και ήρθε σε άμεση επαφή με την ελληνική γλώσσα, καθώς και το ότι προερχόταν από μια οικογένεια με μορφωτικό κεφάλαιο, της παρείχαν την ώθηση που χρειαζόταν για να ξεχωρίσει για τη σχολική της επίδοση και να καταφέρει να συνεχίσει τις σπουδές τους σε τριτοβάθμιο επίπεδο.

Βασικά τετάρτη δημοτικού εεεεε.....την έκανα στα Τίρανα πέμπτη δημοτικού εεεε..... και έκτη εεεε..... βασικά από την έκτη δημοτικού και έπειτα εεεεε..... σπούδασα στην Ελλάδα. Επομένως δημοτικό, γυμνάσιο, λύκειο, πανεπιστήμιο εδώ όλα.

Στην έρευνά μας η Έμμα αναφέρεται έντονα στην αναζήτηση εργασίας πάνω στο αντικείμενο των σπουδών της, επισημαίνοντας ότι αυτός είναι ο στόχος της και αυτό προσδοκά για το επαγγελματικό της μέλλον, ενώ δεν παραλείπει να τονίσει την υποστηρικτική θέση των γονιών της που την ώθησαν να ακολουθήσει ανώτατες σπουδές. Σύμφωνα με τους Portes και Rumbaut οι εκπαιδευτικές φιλοδοξίες και προσδοκίες αυξάνονται όταν η αυτοεκτίμηση είναι μεγαλύτερη και όταν οι συνθήκες οικογενειακής συνοχής είναι τέτοιες που ευνοούν τη σχολική ενασχόληση και την προσπάθεια.

Οι γονείς σου σε υποστήριζαν κατά τη διάρκεια των σπουδών σου;

Ναι σε γενικότερες γραμμές με έχουν υποστηρίξει.

Με ποιον τρόπο;

Οικονομικά με έχουν υποστηρίξει εεεε.... αλλά εεεε....(σταματάει).

Οι γονείς σου ήθελαν να σπουδάσεις; Γιατί;

Ναι ήθελαν να σπουδάσω, ήθελαν να σπουδάσω έτσι ώστε να βρω μια δουλειά [...].

Αν και οι γονείς συνήθως προσπαθούν να κατευθύνουν τον επιπολιτισμό των παιδιών τους, προσδοκώντας να μη χάσουν την επαφή με τη χώρα καταγωγής τους, όπως συμβαίνει στην περίπτωση της κυρίας Huyhn η οποία τραγουδά karaoke στα βιετναμέζικα με την κόρη της Thuy, φοβούμενη ότι οι Η.Π.Α. θα αφομοιώσουν ολοκληρωτικά την τελευταία, οι ισχυροί δεσμοί στην οικογένεια και στην εθνική κοινότητα είναι σε θέση να διευκολύνουν την ψυχολογική προσαρμογή των παιδιών δεύτερης γενιάς, ενώ και τα παιδιά προσαρμόζονται στις προκλήσεις και αντιλαμβάνονται έγκαιρα τις ευκαιρίες που συναντούν, ξεχωρίζοντας για τη σχολική τους επίδοση. Επομένως, η οικογενειακή σταθερότητα, το επίπεδο μόρφωσης της μητέρας, η παρουσία των γονιών στο σπίτι, αποτελούν δείκτες καλύτερης ενσωμάτωσης των μεταναστών δεύτερης γενιάς με σημαντικά επιτεύγματα στον εκπαιδευτικό τομέα, όπως στο παράδειγμα που αναλύουμε. Όμως, όση μόρφωση κι αν έχει ο μετανάστης δεύτερης γενιάς, οι ευκαιρίες του να προχωρήσει μπροστά οικονομικά βρίσκονται σε αλληλεξάρτηση με το κοινωνικό του περιβάλλον, στο οποίο ανήκει η εθνοτική του ομάδα. Η Έμμα επιδιώκει την εύρεση εργασίας περισσότερο από καθετί, επισημαίνοντας ότι δεν την ικανοποιεί οποιαδήποτε εργασία αλλά μόνο εκείνη που θα έχει σχέση με το αντικείμενο των σπουδών της. Οι δυσκολίες που συναντά ίσως τη φέρνουν σε αντιπαράθεση με τους γηγενείς συνομηλίκους της, αφού η επαγγελματική απορρόφηση στον τομέα της είναι εξαιρετικά χαμηλή και τα ποσοστά ανεργίας υψηλά.

Είναι δύσκολα τα πράγματα, είναι δύσκολα τα πράγματα διότι εεεε..... υπάρχει εεεε..... υπάρχει μια εεεε..... υπερπαραγωγή πτυχιούχων και πτυχίων εεεε....

υπερπληθώρα, υπάρχει υπερπληθώρα πτυχίων και αυτό δημιουργεί ανταγωνισμό αυτό εεεε..... και παράλληλα υπάρχουνε και πολύ λίγες θέσεις εεεε.... δηλαδή και η προσφορά είναι πολύ μεγάλη και η ζήτηση είναι πολύ μικρή (το λέει με έμφαση τονίζοντας τις συλλαβές).

Αν και τα άτομα αντλούν σημαντικά προσωπικά οφέλη από προσωπικές επιτυχίες βελτίωσης των ιδιαίτερων τους χαρακτηριστικών, το κοινωνικό κεφάλαιο και οι πληροφορίες που παρέχει, επιτρέπουν ή μη τη διείσδυση των ατόμων σε μεγαλύτερες ομάδες ανθρώπων μέσω των οποίων μπορούν να ικανοποιήσουν τις κοινωνικοοικονομικές τους επιδιώξεις. Με άλλα λόγια, η δυσκολία ενσωμάτωσης της Έμμας στο επαγγελματικό περιβάλλον καταδεικνύει τις δυσκολίες που αντιμετωπίζουν άτομα και ομάδες με περιορισμένο κοινωνικό κεφάλαιο, ενώ κρίνεται σκόπιμο να αναφέρουμε ότι η αντίσταση αυτή ίσως οφείλεται στο γεγονός ότι άτομα διαφορετικής εθνικής και πολιτισμικής προέλευσης και συγκρότησης δεν γίνονται εύκολα αποδεκτά στη νέα χώρα υποδοχής, όταν διεκδικούν μαζί με τους γηγενείς επαγγέλματα ή θέσεις κύρους.

Από την άλλη, σημαντικός κρίνεται και ο ρόλος του δασκάλου στην αντιμετώπιση των μεταναστών δεύτερης γενιάς, ως θεμελιακός για τη σχολική πρόοδο των πολιτισμικά διαφορετικών μαθητών. Ο Cummins σημειώνει ότι όταν η αυτοσυνείδηση των μαθητών επιβεβαιώνεται μέσω του σχολικού περιβάλλοντος και αναπτύσσεται μέσω των δασκάλων, οι μαθητές αυτοί έχουν περισσότερες πιθανότητες να καταβάλλουν προσπάθειες για τη γνώση και τη μάθηση και αυτό θα οδηγήσει σε ακόμη περισσότερες προσπάθειες για μόρφωση, αφού είμαστε διατεθειμένοι να πληρώσουμε το τίμημα για αυτόν τον σκοπό. Αντίθετα, όταν η γλώσσα και ο πολιτισμός των μαθητών αγνοείται ή αποκλείεται μέσα στην τάξη, οι μαθητές αυτοί ξεκινούν από μηδενική βάση, με αποτέλεσμα να συνδέεται η έλλειψη συμμετοχής τους (των μαθητών αυτών δηλαδή) και η σιωπή τους ως έλλειψη πνευματικών αναζητήσεων και ταλέντων, συνώνυμα των χαμηλών ικανοτήτων των τελευταίων. Εξάλλου, η απόρριψη της γλώσσας και του πολιτισμού των μαθητών στο σχολείο, μεταφράζεται ως κοινωνική υποτέλεια

συγκεκριμένων πολιτισμών και γλωσσών που είναι διαφορετικοί από εκείνους της κυρίαρχης ομάδας ή δεν θεωρούνταν ισοδύναμες της.

Τα σχολεία ως χώρος διαμόρφωσης και ενδυνάμωσης ταυτοτήτων αντανακλούν τις αξίες και τις συμπεριφορές του ευρύτερου πολιτισμού και της κοινωνίας υποδοχής, συνεπώς δεν μας προκαλεί έκπληξη ότι στις Η.Π.Α. πολλοί μαθητές δεύτερης γενιάς λατινοαμερικανικής, ασιατικής ή αφρικανικής εθνοτικής προέλευσης έχουν υποστεί υποβάθμιση του πολιτισμού και της γλώσσας τους από την προέλευσή τους στο σχολικό περιβάλλον, κατά τρόπο ώστε να αφομοιώνονται από την κυρίαρχη αμερικανική ομάδα, η οποία υποστηρίζει μόνο την κυριαρχία της αγγλικής γλώσσας και του αμερικανικού πολιτισμού. Ωστόσο, η αποδοχή της ξεχωριστής ταυτότητας αφορά στην εγκαθίδρυση μιας σχέσης σεβασμού ανάμεσα στον εκπαιδευτικό και το μαθητή, με τον πρώτο να αναγνωρίζει ότι ο μαθητής προήλθε από ένα διαφορετικό πολιτισμικό περιβάλλον και μια διαφορετική σχολική κοινότητα, γεγονός που επιτρέπει στον τελευταίο να τοποθετείται κριτικά απέναντι στο δικό του πολιτισμικό υπόβαθρο και να αναπτύσσει δεξιότητες, μαθαίνοντας πολλά πράγματα από τους εκπαιδευτικούς τους. Η Έμμα αναφέρει χαρακτηριστικά πως:

Οι δάσκαλοι ήταν εεεεεε.... οι δάσκαλοι ήταν πολύ καλοί, ήταν εεεεε.....ευγενικοί. Βέβαια πρέπει να πω ότι κι εγώ από την πλευρά μου εεεεε.... ήμουν άψογη. Μπορεί να ακουστεί λίγο υπερβολικό, μπορεί να ακουστεί τέλος πάντων κάπως αλλά ήμουν άψογη εεεεε.... και στις υποχρεώσεις μου και στη συμπεριφορά μου, και σε όλα αυτά εν πάση περιπτώσει από τους δασκάλους δεν είχα κάποιο ζήτημα [...].

Αντιλαμβανόμαστε ότι η γνωστική δραστηριοποίηση και η επένδυση ταυτότητας είναι μια διαδικασία υπό συνεχή διαμόρφωση και εξέλιξη. Όσο περισσότερο μαθαίνουν τα παιδιά και ξεχωρίζουν στο εκπαιδευτικό περιβάλλον, τόσο περισσότερο ενεργοποιούνται για συνεχή απόκτηση γνώσης. Σε αντιδιαστολή, οι μαθητές δεύτερης γενιάς θα είναι απρόθυμοι να επενδύσουν την ταυτότητά τους στην παιδαγωγική διαδικασία, εάν αισθανθούν ότι οι δάσκαλοί τους τα απορρίπτουν και δεν τα αποδέχονται, δεν

αξιολογούν τις εμπειρίες τους και τα ιδιαίτερα τους ταλέντα. Η διαλεκτική σχέση δασκάλου-μαθητή αναδεικνύεται ως το σημείο κλειδί στην ανάλυση της σχολικής επίδοσης των μαθητών, ιδιαίτερα της περίπτωσης που μελετάμε της δεύτερης γενιάς, καθώς γνωστική ενεργοποίηση και επένδυση ταυτότητας αντιπροσωπεύουν μία σχέση πολυσύνθετη, συνεχώς εξελισσόμενη, που λειτουργεί αμφίδρομα και δυναμικά.

Από την άλλη, οι Portes και Rumbaut δίνουν έμφαση στη διγλωσσία μέσω του επιλεκτικού επιπολιτισμού, όπως προαναφέρθηκε, τονίζοντας πως όταν τα παιδιά δεύτερης γενιάς ασπάζονται την κουλτούρα και μαθαίνουν καλά τη γλώσσα της χώρας υποδοχής, χωρίς να ξεχνούν τη δική τους κουλτούρα και γλώσσα, τότε είναι σε θέση να αποκτήσουν υψηλότερη επίδοση και να προσαρμοστούν ευκολότερα στα νέα δεδομένα. Η αυτοεκτίμηση, οι επαγγελματικές προσδοκίες και η αυξανόμενη ακαδημαϊκή επίδοση έχουν άμεση σχέση με το βαθμό προσαρμογής των μεταναστών δεύτερης γενιάς, χαρακτηριστικό παράδειγμα των οποίων αναδεικνύεται η Έμμα που παρά τις δυσκολίες που συνάντησε αρχικά, κατάφερε να τις ξεπεράσει και να επιτύχει υψηλές σχολικές επιδόσεις που την οδήγησαν στην τριτοβάθμια εκπαίδευση. Μας λέει χαρακτηριστικά:

Και στις δύο γλώσσες σκέφτομαι. Δηλαδή θα πω ότι εεεε..... φυσικά πλέον εεεε..... κυριαρχεί η ελληνική, αλλά, δηλαδή θα σας πω ότι κατά 80% σκέφτομαι ελληνικά, ίσως και παραπάνω κατά 85% σκέφτομαι ελληνικά και 15% σκέφτομαι μπορεί να σκεφτώ αλβανικά, γιατί είναι ακριβώς αυτά τα στοιχεία είναι πράγματα ας πούμε που μας έχουν μείνει, είναι ο τρόπος, κάποια πράγματα ας πούμε από την παιδική μου ηλικία, δεν ξέρω, ίσως ο τρόπος σκέψης που μας έχει περάσει εεεεε..... η οικογένεια δεν ξέρω, τα χρόνια που έμεινα εκεί και αυτά εεεε... ναι, σε αυτά τα πράγματα εν πάση περιπτώσει ναι, αυτά τα πράγματα μου έχουν μείνει και τα σκέφτομαι στην αλβανική, (...) πώς να πω τώρα εεεεε.... συνέβη μια μείξη κάτι ανάλογο ας πούμε όπως έλεγα που συνέβη με τη γλώσσα που υπήρχε ας πούμε η ελληνική με προσμείξεις αλβανικών στοιχείων ε, κάπως, κάτι ανάλογο συνέβη και με τα πρότυπα και γενικότερα με την κουλτούρα, ας το πούμε έτσι.

ΕΝΟΤΗΤΑ 4:

ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ, ΚΟΥΛΤΟΥΡΑ ΚΑΙ ΑΝΑΖΗΤΗΣΗ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ

Πολλοί φιλόσοφοι νομιμοποιούν τον περιορισμό της μετανάστευσης προκειμένου να προστατευθεί η ιδιαίτερη κουλτούρα ενός κράτους, αυτό που ο Kymlicka αποκαλεί «κοινωνική κουλτούρα» («societal culture»). Αυτό μας φέρνει στο νου τις πολλές αντιφάσεις που πλέκουν τον ιστό του εθνικισμού, ο οποίος θεωρεί ότι τα έθνη αποτελούν πολιτισμικές οντότητες, ομάδες ατόμων που καθορίζονται μέσα από συγκεκριμένα πολιτισμικά κριτήρια και που συνδέονται μέσω των κοινών αξιών και παραδόσεων, όπως η γλώσσα, η ιστορία, η θρησκεία, ενώ μοιράζονται την ίδια γεωγραφική περιοχή. Στην πραγματικότητα, πρόκειται για πολιτισμικό εθνικισμό που εστιάζει στην επιθυμία συντήρησης μιας τελούμενης υπό απειλής εθνικής κουλτούρας, και όχι τόσο στην απαίτηση για εθνική διακυβέρνηση, όπως προσιδιάζει στον εθνικισμό πολιτικής υφής.

Αυτό γίνεται ιδιαίτερα φανερό στις Η.Π.Α. όπου το κυρίαρχο εκπαιδευτικό σύστημα πιέζει για γλωσσική αφομοίωση, ιδιαίτερα γιατί η χώρα επιθυμεί να εδραιώσει κοινούς δεσμούς σε ανθρώπους που προέρχονται από πολλούς και διαφορετικούς πληθυσμούς, ενισχύοντας την κυριαρχία της αμερικανικής αγγλικής κυρίως για λόγους συμβολικούς. Έτσι, οι κοινωνίες υποδοχής προστατεύονται από την πιθανότητα αντιστεκόμενων ομάδων που επιμένουν να χρησιμοποιούν τη δική τους γλώσσα, καθώς η γλώσσα αποτελεί το ισχυρότερο έμβλημα της ιδιαίτερης εθνικής ταυτότητας. Αναλυτικότερα, ο Kymlicka και άλλοι στοχαστές υποστηρίζουν ότι η κουλτούρα είναι το όχημα εκείνο που παρέχει στο άτομο αξίες και πεποιθήσεις που χρειάζεται για να οδηγηθεί στην αυτοδιάθεσή του, κατά τρόπο ώστε να οικοδομήσει την ευημερία του. Σε αυτό το σημείο αρχίζουν οι συγκρούσεις περί πολυπολιτισμικότητας, αφού η κουλτούρα δεν μπορεί να λειτουργήσει σε μια πολυπολιτισμική κοινωνική κατασκευή, όπως εξάλλου υποστηρίζει και ο Huntington, ο οποίος αναφέρει ότι «οι συγκρούσεις δεν θα οφείλονται σε οικονομικούς ή ιδεολογικούς λόγους, αλλά οι διαιρέσεις μεταξύ των ανθρώπων και η κύρια αιτία σύγκρουσης θα είναι ο πολιτισμός».

Η Έμμα προσπαθώντας να ανανεώσει την κάρτα παραμονής της στην Ελλάδα, αν και έχει ενταχθεί πλήρως, όπως υποστηρίζει, στην ελληνική κοινωνία μέσω της εκπαίδευσης και της κουλτούρας που έχει λάβει, δεδομένου ότι πλέον έχει ενστερνιστεί τον ελληνικό τρόπο ζωής, μας εκμυστηρεύτηκε όταν την ρωτήσαμε σχετικά με τη στιγμή που προσπαθεί να ανανεώσει την κάρτα και να διεκπεραιώσει όλες αυτές τις τυπικές διαδικασίες που απαιτούνται από τους αλλοδαπούς, εάν νιώθει διαφορετική σε σχέση με τους Έλληνες ότι:

Ναι εντάξει, εμείς έχουμε και το άλλο εεεεε..... στο κομμάτι της εεεεεεε..... που δεν το έχουνε φυσικά οι Έλληνες, στο κομμάτι της εεεεε..... στο κομμάτι της εεεεε..... ανανέωσης που λέμε της κάρτας παραμονής, το οποίο είναι, είναι επίσης πάρα πολύ εξουθενωτικό, πάρα πολύ χρονοβόρο και πολύ εξουθενωτικό ίσως (σταματάει).

Εκεί νιώθεις να ενοχλείσαι;

Εκεί νιώθω βασικά ότι είμαι ξένη (η φωνή της σπάει-σταματάει να μιλάει).

Η μετανάστευση ως φαινόμενο θα συνεχίσει να υφίσταται καθώς πολλοί άνθρωποι αναζητούν κοινωνίες ή πολιτικά συστήματα που μπορούν να τους εξασφαλίσουν ειρήνη, ελευθερία και πρόοδο. Από την άλλη, οι διαφορετικοί πολιτισμοί είναι σε θέση να ενώνουν και να χωρίζουν τους ανθρώπους, ενώ καθένας θα πρέπει να μάθει να συνυπάρχει με τον Άλλο. Εκείνο που μετράει για τα υποκείμενα δεν είναι οι πολιτικές ιδεολογίες ή τα οικονομικά συμφέροντα, αλλά η οικογένεια, η πίστη, το αίμα, οι αρχές και οι αξίες μέσω των οποίων τα άτομα ταυτίζονται μεταξύ τους. Η μεταναστευτική εμπειρία της Έμμας, μιας νέας δεύτερης γενιάς από την Αλβανία που ήρθε στην Ελλάδα στην ηλικία των δέκα ετών ανοίγει νέα ερωτήματα για το μέλλον της μετανάστευσης όχι μόνο για την Ελλάδα αλλά για όλες τις κοινωνίες υποδοχής που βρίσκονται αντιμέτωπες καθημερινά με την ολοένα και αυξανόμενη μετανάστευση. Κυρίως όμως μέσα από την αφήγηση της Έμμας και παρά τις αντιφάσεις και τις διαφοροποιήσεις που αναδύονται σε σχέση με την ελληνική κουλτούρα και ταυτότητα ως κυρίαρχες στη χώρα υποδοχής, οι

νέοι δεύτερης γενιάς παρά το γεγονός ότι ξεκινούν από μειονεκτική θέση σε σχέση με τους Έλληνες έχουν και πολλές ομοιότητες, κυρίως με τις χαμηλότερες βαθμίδες της κοινωνικής διαστρωμάτωσης, γεγονός που αποτελεί τις απαρχές για μια νέα ταξική πρακτική ομογενοποίησης, γεγονός που θα επιφέρει νέους μετασχηματισμούς και διαιρέσεις στις νέες κοινωνίες του μέλλοντος.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ- ΑΡΘΟΓΡΑΦΙΑ

- Adkins L. (2005). «Social capital: the anatomy of a troubled concept», *Feminist Theory*, 6 (2), pp. 195-211.
- Allen J. (2003). «Μεταβιομηχανισμός και Μεταφορντισμός», στο Hall S., Held D., McGrew A., *Η Νεωτερικότητα σήμερα: Οικονομία, Κοινωνία, Πολιτική, Πολιτισμός*, Αθήνα², Σαββάλας, σελ. 249-323.
- Bourdieu P. (1983). «The Forms of Capital», originally published as “Ökonomisches Kapital, kulturelles kapital, soziales kapital” in *Soziale Ungleichheiten (Soziale Welt, Sonderheft 2)*, edited by Reinhard Kreckel. Goettingen: Otto Schartz & Co., pp. 183-198.
- Butler J. (2009). *Αναταραχή Φύλου: ο φεμινισμός και η ανατροπή της ταυτότητας*, μετάφραση: Γιώργος Καράμπελας, επιμέλεια κειμένου: Χριστίνα Σπυροπούλου, εισαγωγή-επιστημονική επιμέλεια: Βενετία Καντσά, επίμετρο: Αθηνά Αθανασία, Αθήνα, Αλεξάνδρεια.
- Cummins J. (2005). *Ταυτότητες υπό Διαπραγμάτευση. Εκπαίδευση με σκοπό την Ενδυνάμωση σε μια Κοινωνία της Ετερότητας*, εισαγωγή-επιμέλεια: Ελένη Σκούρτου, μετάφραση: Σουζάνα Αργύρη, Αθήνα², Gutenberg.
- Farr J. (2004). «Social Capital: A Conceptual History», *Political Theory*, 32 (1), pp. 6-33.
- Franklin J., Thomson R. (2005). «Special Feature: (Re)claiming the social. A conversation between feminist, late modern and social capital theories», *Feminist Theory*, 6 (2), pp. 161-172.
- Gittell M., Ortega-Isolda B. and Steffy T. (2000). «Social Capital and Social Change: Women’s Community Activism», *Urban Affairs Review*, 36 (2), pp. 123-147.
- Heywood A. (2002). *Πολιτικές Ιδεολογίες. Μια εισαγωγή*, Πάτρα: ΕΑΠ.
- Huntington S. «Σε σύγκρουση ήδη οι πολιτισμοί: Ο Σάμουελ Χάντινγκτον μιλάει για τις θεωρίες του μετά τις εξελίξεις σε ΗΠΑ και Μέση Ανατολή», <http://portal.kathimerini.gr/4Dcgi/4dcgi/ w articles kathextra 1 18/09/2006 16 4769>.
- Huntington S. (1993). «If Not Civilizations, What? Samuel Huntington Responds to His Critics», *Foreign Affairs*, <http://www.foreignaffairs.com>.
- Θεριανός Κ., «Μετανάστες δεύτερης γενιάς στην Ελλάδα: από τα διεθνή σύνορα στα “κοινωνικά εσωτερικά σύνορα της μεγαλούπολης”», <http://historein-historein.blogspot.com/2010/03/blog-post.html>.

- Kymlicka W. (1995). *Multicultural Citizenship: A Liberal Theory of Minority Rights*, Oxford University Press.
- Lowndes V. (2004). «Getting On or Getting By? Women, Social Capital and Political Participation», *Political Studies Association*, 6, pp. 45-64.
- Μήλλας Η. (2008). «Επικοινωνώντας με τον «Άλλο» ή κατανοώντας τον «Εαυτό»: Έλληνες και Τούρκοι», στο Τσιμπιρίδου Φ. και Σταματόπουλος Δ., επιμέλεια, *Οριενταλισμός στα όρια: Από τα Οθωμανικά Βαλκάνια στη σύγχρονη Μέση Ανατολή*, Αθήνα, Εκδόσεις Κριτική, σσ. 195-205.
- Mollenkopf J., Champeny A. (2009). «The Neighbourhood Context for Second-Generation Education and Labour Market Outcomes in New York», *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 35 (7), pp. 1181-1199.
- Μόττη-Στεφανίδη Φ., Τάκης Ν., Παυλόπουλος Β., Masten A. (2008). «Μετανάστευση στην Ελλάδα: εμπειρίες-πολιτικές-προοπτικές», επιμέλεια έκδοσης: Καβουνίδη Τζένη, Καρύδης Βασίλης, Νικολακοπούλου-Στεφάνου Ηρώ, Στυλιανούδη Λίλυ Μ.-Γ., τόμος Β΄, Αθήνα, Εκδόσεις ΙΜΕΠΟ (Ινστιτούτο Μεταναστευτικής Πολιτικής), σσ. 162-177.
- Paoletti I. (2002). «Caring for older people: a gendered practice», *Discourse and Society*, 13 (6), pp. 805-817.
- Portes A., Rumbaut R. (2001). *Legacies: The Story of the Immigrant Second Generation*, University of California Press.
- Putnam R. (2000). *Bowling Alone: the Collapse and Revival of American Community*, New York, Touchstone, Simon & Schuster Inc.
- Sager A. «Culture and Immigration: A Case for Exclusion?», *International Law and Justice, Social Philosophy Today*, 23, pp. 69-86.
- «Ποιος είναι ο “μετανάστης δεύτερης γενιάς”;»
http://www.reconstruction.gr/actions_dtls.php/46.